

УДК 159.99:37.01

РОЛЬ СОЦІАЛЬНИХ СТЕРЕОТИПІВ У ФОРМУВАННІ ПАТРІОТИЧНО НАЛАШТОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Карсканова С.В., к. психол. н.,
доцент кафедри педагогіки та дитячої психології
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

У статті розглядається проблема соціальних стереотипів та їх вплив на формування особистості. Автор припускає можливість формування нових соціальних стереотипів у процесі виховання дитини та підлітка та вплив їх на соціально-психологічну готовність до захисту Вітчизни.

Ключові слова: патріотично-налаштована особистість, соціальні стереотипи, соціально-психологічної готовності до захисту Вітчизни, національна ідея, патріотизм.

В статье рассматривается проблема социальных стереотипов и их влияние на формирование личности. Автор предполагает возможность формирования новых социальных стереотипов в процессе воспитания ребенка и подростка и влияние их на социально-психологическую готовность к защите Отечества.

Ключевые слова: патриотически-настроенная личность, социальные стереотипы, социально-психологическая готовность к защите Отечества, патриотизм.

Karskanova S.V. THE ROLE OF SOCIAL STEREOTYPES IN THE FORMATION OF PATRIOTICALLY MINDED PERSONALITY

The article deals with the problem of social stereotypes. The author admit an opportunity of forming the new social stereotypes in the process of child raising and their power on the readiness to protect the Fatherland.

Key words: patriotically minded personality, social stereotypes, social and psychological readiness to protect the Fatherland, patriotism.

Постановка проблеми. Проблема соціальних стереотипів є актуальною в даний історичний період. Є підстави припускати, що стереотипи як елементи міфологічної свідомості засновані на стародавніх, глибинних пластах. Вони відіграють визначальну роль у прийнятті масами політичних рішень тоді, коли суспільство знаходиться у перехідному або кризовому стані, як це відбувається в наші дні. Ми всі живемо у світі стереотипів. Саме стереотипи в значній мірі визначають моральні норми, формують політичні, релігійні і світоглядні концепції. Поведінкові стереотипи теж дуже різноманітні й багато в чому визначають нашу поведінку, наші думки і ставлення до навколишнього. Завдяки цим стереотипам ми чітко знаємо, як себе вести в тому чи іншому випадку; знаємо, що погано і що добре; знаємо, хто правий, а хто не правий. Знаємо, але це не означає, що так і є насправді тому, що стереотипи, на яких засновані наші судження, можуть бути сформовані на помилкових передумовах або певних, не завжди обґрунтованих умовностях.

Стереотипи – невід’ємний елемент повсякденної свідомості. Жодна людина не в змозі самотійно, творчо реагувати на всі ситуації, які зустрічаються в її житті. Стереотип, що акумулює якийсь стандартизований колективний досвід і надається

індивіду в процесі навчання і спілкування з іншими, допомагає йому орієнтуватися в житті і певним чином спрямовує її поведінку. Однак стереотип може бути як істинним, так і помилковим. Він може викликати і позитивні емоції, і негативні.

Формування стереотипів є обов’язковим елементом нашої культури, але разом із тим формування стереотипів породжує і певний консерватизм у нашій діяльності, в тому числі і в процесі мислення. Найчастіше люди не замислюються над тим, які саме причини вплинули на формування ставлення до інших людей і різних соціальних процесів і не здогадуються про те, що в першу чергу це соціальні стереотипи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Засновником концепції стереотипного мислення і поведінки став американський вчений Волтер Ліппман (Walter Lippman). У своїй роботі «Громадська думка» (1922 р.) У. Ліппман стверджував, що це впорядковані, схематичні детерміновані культурою «картинки світу» в голові людини, які заощаджують його зусилля при сприйнятті складних соціальних об’єктів і захищають його цінності, позиції і права.

Створення «картинок світу» (за Ліппманом) в голові дитини, підлітка, юнака є спланованим та організованим виховним впливом всієї системи освіти, який спрямований на формування та розвиток патрі-

отично-налаштованої особистості та соціально-психологічної готовності до захисту Вітчизни. Патріотичні почуття дітей ще з дошкільного віку засновуються на інтересі до найближчого соціального, природного і культурного оточення (сім'ї, батьківського дому, рідного міста, села, країни, традицій та звичаїв свого народу). Це і є ті «картинки світу» – пазли, з яких складається повна картина світу різнобічно сформованої, розвиненої, духовно багатой, оптимістично та патріотично налаштованої особистості громадянина.

Біда стереотипів не в тому, що вони ведуть до неправильного сприйняття ролі і місця людини в суспільстві, а стереотипи саме створюються суспільством і змінюються в залежності від того, в якому соціальному, економічному та політичному стані воно знаходиться на даний час.

Ми намагаємося проаналізувати та визначити, які стереотипи найбільше впливають на політичне життя суспільства на формування патріотично-налаштованої особистості та в якій мірі це процес, який можна регулювати вихованням, навчанням.

Постановка завдання. Метою статті є дослідити вплив стереотипів на формування патріотично-налаштованої особистості.

Виклад основного матеріалу. Важливим для нашого дослідження стали дослідження стереотипів та їхнього впливу на соціально-політичне життя суспільства У. Ільницької, Х. Козак, З. Лещишин, О. Луцини, М. Махній, О. Микитенко, Н. Михальчук, Г. Почепцова, О. Трухан, Г. Редькіна, О. Рудакевич, О. Шермана та інших, в яких осмислюється роль стереотипів у системі іміджевих комунікацій, їх вплив на всі політичні процеси в Україні, використання стереотипів в інформаційно-політичних технологіях, вплив стереотипів на молодь в Україні тощо.

У своїй роботі У. Ліппман виділив дві важливі, на його погляд, причини, які впливають на формування стереотипів. Перша причина – використання принципу економії зусиль, характерного для повсякденного людського мислення, який виражається в тому, що люди не прагнуть реагувати кожен раз по-новому на нові факти та явища, а намагаються підводити їх під вже наявні категорії. Друга причина – це захист існуючих групових цінностей [2].

Необхідно підкреслити одну особливість проблеми вивчення стереотипів – той факт, що явище стереотипізації привернуло увагу соціологів набагато раніше, ніж увагу психологів, що зробило вирішальний вплив на змістовну інтерпретацію функцій стереотипів і у власне психологічних

дослідженнях. Як підкреслює В.С. Агеєв, «нерозчленоване уявлення про соціальні і психологічні функції соціального стереотипу, обумовлене змішанням рівнів наукового аналізу, призводить до однозначно негативної оцінки соціальних стереотипів як явища не тільки соціального, а й психологічного» [1, с. 96].

Існують різні види стереотипів. Зокрема, розрізняють автостереотипи, що відображають уявлення людей про самих себе, і гетеростереотипи, відбивають ставлення до іншого народу, іншої соціальної групи. Наприклад, те, що у свого народу вважається проявом ощадливості, в іншого народу – проявом жадібності. Люди сприймають багато стереотипів як зразки, яким треба відповідати. Тому такі фіксовані уявлення надають досить сильний вплив та сприяють формуванню таких рис характеру, які відображені в стереотипі.

Стереотипи можуть бути індивідуальними і соціальними, виражають уявлення про цілу групу людей. До соціальних стереотипів відносяться етнічні, гендерні, політичні і цілий ряд інших стереотипів.

Стереотипи можна також розділити на стереотипи поведінки і стереотипи свідомості. Стереотипи поведінки – це стійка поведінка, яка регулярно повторюється в соціокультурній групі індивідів, які до неї належать, та залежить від функціонує в цій групі ціннісно-нормативної системи. Вони знаходяться в тісному зв'язку зі стереотипами свідомості. Стереотипи свідомості фіксують ідеальні уявлення ціннісно-нормативної системи та виступають основою для формування стереотипів поведінки. Стереотипи свідомості створюють моделі поведінки, стереотипи поведінки привносять ці моделі в життя.

З іншого боку, наявність соціальних стереотипів відіграє дуже важливу роль у соціальному житті з тієї простої причини, що без них, за відсутності вичерпної інформації про події, що відбуваються, неможливі були б ні адекватна оцінка, ні адекватний прогноз. По-перше, стереотип дозволяє різко скоротити час реагування на мінливу реальність, по-друге, прискорити процес пізнання, по-третє, надати хоч якусь первинну підставу для орієнтування в тому що відбувається. Незважаючи на спрощення і схематизацію, стереотипи виконують необхідну і корисну функцію в психологічній регуляції процесів міжособистісного розуміння. Це виявляється можливим тому, що в стереотипі обсяг істинних знань нерідко перевищує обсяг помилкових. «Стереотипи розуміння» допомагають у регулюванні процесів спілкування: якщо навіть

у людини, яка не була на війні, і у ветерана чи члена його родини подібні уявлення про особистість «афганців», «ветеранів ВВВ», «ветеранів АТО», то це сприяє виникненню взаєморозуміння між ними. Також стереотип – спосіб структурування досвіду та порозуміння між суб'єктами спілкування, спосіб організації знань, використовуваних для розуміння іншої людини та процесів, які відбуваються в суспільстві.

Відповідно до завдань нашого дослідження ми познайомилися з різними теоретичними підходами, наявними в психологічній літературі з даної проблематики, і структурували інформацію, виділивши, на наш погляд, основні закономірності формування соціальних стереотипів.

Стереотипи – це ті психологічні установки, які виконують функцію політичних та соціальних кліше, традицій і впливають на формування особистості в цілому, діючи як на свідомому, так і на підсвідомому рівні.

На думку О. Рудакевич, стереотипи можна об'єднати у групи за такими ознаками:

1) за походженням: стихійні (результати народної творчості) і штучні (продукти інформаційних технологій на замовлення політичних сил);

2) за суб'єктом чи носієм: індивідуальні та групові (класові, етнічні, регіональні, загальнонаціональні);

3) за об'єктом: авто- і гетеростереотипи;

4) за сферами суспільного життя: політичні, соціальні, правові тощо;

5) за об'єктивністю, правдивістю: правдиві (істинні) та неправдиві (хибні);

6) за емоційним забарвленням: позитивні, негативні;

7) за формою буття: світоглядні, поведінкові; вербальні, образні;

8) за тривалістю існування: коротко- й довготривалі [4].

Соціальні стереотипи – це спрощене, схематизоване, почасти спотворене або навіть хибне уявлення про будь-який соціальний об'єкт (людину, групу людей, соціальне явище, соціальний процес тощо) [6].

На основі поглядів Ліппмана сьогодні виділяють чотири основні характеристики соціального стереотипу:

1) соціальні стереотипи у вигляді чітких та зрозумілих образів перехоплюють інформацію на її шляху до свідомості людини та тим самим економлять її зусилля під час сприйняття складних соціальних об'єктів. Соціальний стереотип є завжди простішим і зрозумілішим, ніж реальна дійсність. Відмінна риса стереотипу полягає в тому, що він починає діяти ще до того, як вмикається розум. Ця форма сприйняття накладає специфічний відбиток на дані, які сприймають-

ся органами відчуттів людини ще до того, як ці дані досягають свідомості [2, с. 110];

2) для соціальних стереотипів характерними є стійкість та непохитність, вони протистоять освіті та критиці. Якщо реальна дійсність відповідає очікуванням від неї, то стереотип додатково зміцнюється на майбутнє. Якщо реальний досвід не відповідає стереотипу, то найчастіше він сприймається як виключення, що лише підтверджує правило [2, с. 112]. Таким чином людина захищає власну картину світу. Важливо відмітити, що система стереотипів не є нейтральною. Це не просто механічне впорядкування реальності або спрощений шлях сприйняття оточуючої дійсності, – це дещо більше. Стереотипи служать гарантією самоповаги людини, проектують у зовнішній світ усвідомлення її власної значущості, захищають її права та становище в соціальній ієрархії. Стереотипи наповнені почуттями, з якими вони асоціюються. Стереотипи – це bastion традиції; сховавшись за стінами цього bastionу, людина почувається в безпеці [2, с. 109];

3) всі соціальні стереотипи почасти або повністю є хибними. Якщо соціальні статуси і соціальні ролі роблять життя всередині суспільства прозорим, передбачуваним та санкціонованим, то соціальні стереотипи нав'язують конкретній людині певні риси характеру або поведінкові особливості виключно через її соціальний статус або приналежність до тієї чи іншої соціальної групи. Соціальні стереотипи не розглядають конкретне соціальне явище, конкретний соціальний процес, конкретну соціальну організацію або конкретну людину, вони надають всім соціальним проявам загальні стандартизовані характеристики крізь призму соціального середовища, в якому вони існують. Як зазначає Ліппман, наша філософія містить у собі цілу низку більш або менш систематизованих образів, які служать для опису невидимого світу. Причому ці образи служать не тільки для його опису, але й для судження про нього. Отже, стереотипи насичені перевагами, приязню або неприязню, асоціюються із страхами, бажаннями, потягами, гордістю, надіями. Об'єкт, який активізує стереотип, оцінюється у зв'язку з відповідними емоціями. Ми не починаємо з того, що вивчаємо людину, а потім оцінюємо її як погану. Ми відразу в ній бачимо лиходія. Так само як відразу бачимо добродієчного священика, позбавленого гумору англійця, недбало вдягненого художника, хитру східну людину, мрійливого слов'янина, непостійного ірландця, стовідсоткового американця тощо [2, с. 128];

4) люди набувають соціальних стереотипів ззовні (через культуру, ЗМІ, інтернет-мережі тощо), а не формують їх на основі власного досвіду. Власний досвід індивіда, набуті знання з різних джерел інформації виступають в даному випадку інструментом зміцнення або відкидання соціальних стереотипів, що вже існують в суспільстві.

Система стереотипів є жорсткою, людина звертає власну увагу на ті факти, які підтримують її картину світу, та залишає непоміченим все те, що суперечить їй. Як зазначає Ліппман, те, що є для людини чужорідним, буде відкинуто, а те, що відрізняється від традиційних уявлень, залишиться непоміченим. Людина не бачить того, що її око не звикло брати до уваги. Іноді свідомо, але частіше підсвідомо, людина звертає увагу тільки на ті факти, які узгоджуються з її філософією [2, с. 128].

У силу того, що в даний час існують стереотипи негативного емоційного ставлення з боку різних прошарків населення незалежно від віку, статі та політичних уподобань до поняття «патріот», ми в нашому дослідженні намагалися об'єднати це та багато інших понять у загальне – патріотично-налаштовану особистість.

На думку таких науковців, як В.Н. Приходько та Н.І. Приходько, поняття «патріот», «патріотизм», «громадянин», «громадянськість» є теж найбільш проблемними. Майже в кожній людині є власне розуміння про те, що це таке. І все ж у триваючому процесі соціального розшарування, не тільки за показниками матеріального благополуччя, але в плані ідеологічному і психологічному, а також ціннісному сприйнятті світу дані поняття, як і поняття громадянського виховання і патріотичного (інтернаціонального, полікультурного) виховання, зазнали істотних змін. Педагогічні поняття і категорії знаходяться в постійному розвитку, змінюються під впливом різних факторів самі і роблять прямо або побічно вплив на розвиток категоріального апарату педагогічної науки. В.Н. Приходько та Н.І. Приходько провели глибоке теоретичне дослідження формулювань у різних авторів та різних історичних періодів поняття «патріот» (грец. Πατριώτης – співвітчизник, земляк, лат. Patrioticus – «вітчизняний, національний») Давньоруське «батьківщина» є семантичною калькою грецького «patria» (походження по батькові), далі – «рід», «родове право», «властивості батька», «батьківська честь, гідність», по батькові «найменування по батькові» (сучасне українське по батькові). А ось сучасне слово «вітчизна» відзначається в давньоруських пам'ятках з XV ст. У формі вітчизна зі значенням «бать-

ки, предки, рід», «вотчина», звідки – «батьківщина», «вітчизна», «отчий» (батьківський, рідний, батьківський)» [3].

З грецьким *πατρίδα* (*Patria*) пов'язано поняття патріотизму (*πατριώτης*, лат. *Patrisso*) – «одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за досягнення національної культури»; «патріотизм – любов до Вітчизни». «Патріотизм – любов до своєї Батьківщини, відданість своєму народу, готовність для них на жертви і подвиги», «патріотизм – любов до своєї країни і бажання захищати її»; «Патріотизм – любов до батьківщини. Патріотизм допускає дії, спрямовані на служіння інтересам вітчизни. Це одне з найглибших почуттів, які формувалися протягом багатьох століть ... Істинний патріотизм, гордість за свою батьківщину, любов до неї несумісні з псевдонаціоналізмом. Патріотизм – складне явище суспільної свідомості, пов'язане з любов'ю до Батьківщини, свого народу, яке проявляється у вигляді соціальних почуттів, моральних і політичних принципів життя і діяльності людей. Змістом патріотизму є любов до Батьківщини, відданість Батьківщині, гордість за її минуле і сьогодення, готовність служити її інтересам і боронити від ворогів.

Готовність до захисту Вітчизни – це основний прояв патріотизму та показник патріотичного налаштування особистості. Патріотизм як соціальний стереотип в усі історичні періоди мав позитивну окрасу.

В умовах формування націй, утворення національних держав патріотизм стає невід'ємною частиною суспільної свідомості всього народу. У державі, яка нормально розвивається, патріотизм – таке ж природне почуття, як почуття особистої самоповаги і гідності людини, як любов до своєї сім'ї. Внутрішньо, вільно виникає в людини обов'язок служити своєму народові і батьківщині, формується в повсякденному житті в міру розширення зв'язків окремої людини з іншими людьми – спочатку із земляками, а потім вже з народом всієї країни, в міру усвідомлення залежності особистої долі не тільки від самого себе, родичів і знайомих, а й від долі батьківщини і її народу в цілому. На нашу думку, до негативних соціальних стереотипів відноситься негативне ставлення до відсутності патріотичних почуттів в особистості, а відповідно, до такої людини як до соціально неповноцінної. Корегувати та формувати стереотипи в дитини та молоді людини можливо лише вихованням.

Твердо вірив в могутню силу виховання, розглядаючи виховання, перш за все,

як людинознавство, як стрижень формування громадянської свідомості, громадянських переконань, поглядів, ставлення до явищ життя і людям, В.О. Сухомлинський та стверджував, що «справжнім громадянином стійким борцем за високі ідеали стає тільки людина, яка в роки отрочества опанувала високе мистецтво людяності ...» [5, с. 35], «всією гамою благородних людських почуттів – від найтоншої, чутливої турботи про матір до ненависті до ворога» [5, с. 187], «від ніжного співчуття співпереживання чужої біди до обурення злом» [5, 195]. «Цивільні почуття є головним джерелом моральної чистоти ... Почуття громадянської честі і гідності починається з естетичної насолоди високим моральним вчинком» [5, с. 268]. Патріотичне виховання – основа моральності, як стверджує В.О. Сухомлинський [5, с. 210]. В.О. Сухомлинський вперше намагається розглядати психологічні складові частини громадянськості, що, безумовно, важливо для наукового осмислення явища. Розглядаючи поняття «громадянськість», ідеолог громадянського виховання відзначає, що громадянськість передбачає:

1) усвідомлення людиною своєї приналежності до суспільства і потребу діяти відповідно до моральних вимог і норм колективної життєдіяльності;

2) усвідомлення соціальних наслідків своєї поведінки і діяльності;

3) прагнення до самовираження і потреба всюди і в усьому бути людиною-громадянином;

4) суспільно значиму, морально відповідальну діяльність і почуття приналежності до колективу і суспільства.

В.О. Сухомлинський вперше після В.М. Бехтерева визначає психічні складники громадянськості: інтелектуальні, емоційні, вольові та практичні. При цьому домінують формування громадянськості в нього виступає виховна діяльність. На підставі висновків В.О. Сухомлинського було вперше сформовано і сформульовано уявлення про структуру громадянськості як складне соціально-психологічне явище і його діяльнісну природу.

Висновки. Отже, соціальні стереотипи як частка нашої свідомості – це недолік чи перевага? Враховуючи всі знання з того, що таке соціальний стереотип, задача держави – регулювати соціальний устрій і соціальні стереотипи, а не навпаки. Якщо державі вдасться озброїти людину ідеєю – в ім'я

чого вона живе, надати їй мету, людина буде психічно стійка та патріотично-налаштована. Для цього держава повинна стимулювати в молодій людині та любого громадянина суспільства готовність і здатність до активної участі в справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення не тільки своїх прав і обов'язків, але й місії в облаштуванні держави. Розвиток особливого роду самопочуттів, включаючи почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни, до долі свого народу і своєї країни, культури і мови, усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни складає поняття патріотично-налаштованої особистості. І саме формування та розвиток патріотично-налаштованої особистості має стати ключовим елементом в осучасненій українській національній ідеї, яка має переформатуватися від ідеї тільки-но боротьби за незалежність, за власну державність до ідеї виховання патріотично-налаштованої особистості, яка усвідомлена у власній персональній ролі у вдосконаленні спільного життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Державне управління та державна служба : словн.-довід. / укладач О.Ю. Оболенський. – К. : КНЕУ, 2005. – 480 с.

2. Липпман У. Общественное мнение / Уолтер Липпман / Пер. с англ. Т.В. Барчуновой; Редакторы перевода К.А. Левинсон, К.В. Петренко. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.

3. Приходько В.Н., Приходько Н.И. Этимология понятий патриот, патриотизм, гражданин, гражданственность и их роль в развитии педагогической терминологии / В.Н. Приходько, Н.И. Приходько // Актуальные научные проблемы. Рассмотрение, решение, практика / Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka. (29.06.2014 - 30.06.2014) – Warszawa, 2014. – Т. 7. – С. 77–82.

4. Рудакевич О. Національні політичні стереотипи (Теоретико-методологічні засади дослідження) / О. Рудакевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/PSF/2009_11/Rudakevych.pdf.

5. Сухомлинский В. А. Рождение гражданина / В.А. Сухомлинский. – М. : «Молодая гвардия», 1971. – 334 с.

6. Шевченко З.В. Поняття соціального стереотипу на основі праці Уолтера Липпмана «Суспільна думка» / З.В. Шевченко // «Нові завдання суспільних наук у XXI столітті»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 7-8 листопада 2014 року). – Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2014. – С. 80–82.